

СТВОРЕННЯ САДІВ ПРАВЕДНИКІВ НАРОДІВ СВІТУ ЯК ФОРМА МЕМОРІАЛІЗАЦІЇ ТРАГЕДІЇ ГОЛОКОСТУ

У статті актуалізовано проблему меморіалізації історичних подій, запропоновано розглянути досвід створення Садів Праведників народів світу як форму пам'ятування трагічної події в житті євреїв – Голокосту. Автор переконує, що меморіалізація є необхідним елементом ідентифікаційних процесів на індивідуальному та спільнотному рівнях. Звертаючись до ініціатив різних держав, насамперед Ізраїлю, на честь ушанування тих, хто спасав євреїв під час Голокосту, можна переконатися, що символ саду традиційно використовується для позначення важливості події. Існування Садів Праведників свідчить про вдячність євреїв тим народам, які сприяли збереженню єврейської нації. Водночас Сади Праведників підкреслюють надважливість загальнолюдських цінностей, що потребують збереження та передачі прийдешнім поколінням.

Ключові слова: меморіалізація, пам'ятування, праведник, Сад праведників народів світу, Яд ва-Шем, Голокост.

Liudmyla Fylypovych

CREATION OF THE GARDENS OF THE RIGHTEOUS NATIONS OF THE WORLD AS A FORM OF MEMORIALIZATION OF THE TRAGEDY OF THE HOLOCAUST

The article actualizes the problem of memorialization of historical events, offering to consider the experience of creating the Gardens of the Righteous of the Peoples of the World as a form of commemoration of the tragic event in the life of the Jews – the Holocaust. The author is convinced that memorialization is a necessary element of identification processes at the individual and community levels. Turning to the initiatives of various states, and primarily Israel, which honor those who saved the Jews during the Holocaust, we can see that the symbol of the garden is traditionally used to indicate the importance of a certain event. The existence of the Gardens of the Righteous testifies to the gratitude of the Jews to those peoples who contributed to the preservation of the Jewish nation. At the same time, the Gardens of the Righteous emphasize the importance of universal values that need to be preserved and passed on to future generations.

Key words: memorialization, commemoration, righteous man, Garden of righteous people of world, Yad Vashem, holocaust.

Актуальність. У процесі ідентифікації – індивідуальної чи спільнотної – велике значення має пам'ять як одна зі складових частин ідентичності. Тому проблема пам'ятання / пам'ятування / запам'ятовування – меморіалізації є важливою і для окремої людини, і для якогось колективу (родинного чи професійного), і для нації загалом. Пам'ятати можна своїх предків, створюючи сімейні альбоми чи родинні дерева, пишучи сімейні саги/спогади чи збираючи архівні документи. Можна пам'ятати події, створюючи меморіали на честь героїв, музеї, архіви, документальні стрічки, творячи нові практики та ритуали, які допомагають вшанувати учасників подій. Нині тема меморіалізації артикулюється у зв'язку з російсько-українською війною, щоб не забути тих, хто виборював свободу та незалежність української держави. Активно в цей процес залучений Український інститут національної пам'яті, який осмислює досвід багатьох організацій і громад, які творять меморіальні об'єкти та запроваджують нові практики пам'ятання.

Одним із таких прикладів меморіалізації є створення та функціонування Саду Праведників народів світу, який започаткований Ізраїлем на честь ушанування пам'яті тих, хто спасав євреїв під час Другої світової війни.

Тому ставимо собі за мету описати виникнення Садів Праведників, їхню історію й існування в сучасних умовах, маємо надію, що Україна скористається багаторічним досвідом євреїв, які таким способом висловили свою вдячність тим, хто забезпечив їхнє виживання в умовах геноциду.

Виклад основного матеріалу. В історії людства відомі різні сади: ботанічні, фруктові, зимові, монастирські, зокрема православні, єзуїтські, ватиканські та бахайські, райські, міфічні, історичні, античні, англійські й індійські, японські й українські, традиційні та новітні. У всіх на слуху сад Едемський, Гетсиманський, висячі сади Семіраміди. Ми чули про білий (монохромний) і місячний сад. І всі вони пов'язані із чимось прекрасним, величним, досконалим.

Сади класифікуються за регіонами земної кулі, за історичними періодами, за типами, формами, композицією, призначенням. Усі вони відображають не тільки особливості кліматично-географічні, часові, стилеві, але й культурні, ментальні, мовні. Вони втілюють характерні риси місцевості, специфіку часу, ознаки етносу чи раси, унікальність історичної, зокрема релігійної, традиції. Але завжди сад у його матеріальному вимірі – це територія, організована, можливо, огорожена, яку обробляє людина,

культивує ти чи інші породи дерев, кущів, квітів, загалом рослин. Сад – це земля, на якій ростуть різні зелені насадження, переважно дерева, які створюють комфорт, естетику, візуальну приємність.

Ментально ідея саду близька українцеві. А образ «садка вишневого біля хати», оспіваний Т. Шевченком, є генетичним кодом українців. І це завжди спрацьовувало. Вітчизняні садолуби не тільки висаджують, доглядають, удосконалюють сади, але й рефлексують на тему саду¹.

Образ і символ «саду» надихає на пошук нових тем, нових імен, нових статей і книг. Прекрасно в історичному аспекті описана традиція саду Вікторією Тарас у її статті в журналі «Народознавчі зошити»². Авторка нагадала про старогрецькі міфічні сади Адоніса, про традицію грецьких філософських шкіл: Епікура, який так і називав свою школу – кепос (від грец. *κήπο* – сад), і Арістотеля, який заснував свою перипатетичну школу (від грец. *περιπατέω* — прогулюватись у саду), успадковану після смерті Арістотеля учнем Платона, другом і послідовником Арістотеля Теофрастом.

Нам пам'ятні описані античними авторами сади Гомера, сади Гесперід. З дитинства ми знаємо про Біблійний сад, «сад в Едемі» (*gan bēśādān*) – букв. «сад у блаженній країні» – житло Бога, у якому Він насадив «кожне дерево, принаadne на вигляд і на їжу смачне, і дерево життя посеред раю, і дерево Пізнання добра і зла» (Біблія. Буття 2.9); туди ж Він поселив і перших людей, щоб вони обробляли й охороняли цей сад.

Тема саду належить не тільки до історичних. Вона оживає і в нашій реальності. Навіть середнє покоління пам'ятає такий популярний у недавньому минулому слоган, яким формували в киян особливе ставлення до своєї столиці – «Київ – сад». Зовсім свіжа новина: активісти зі Львова й Австрії почали готувати урбан-сад, який згодом установалять у парку «Знесіння». Цим завершився дводенний українсько-австрійський воркшоп і лекторій з урбан-садівництва³.

Око мимоволі чіпляється за все, де є слово сад. На сторінці новин Української греко-католицької церкви (далі – УГКЦ) від 10 березня 2020 р. з'явилась

інформація, яка зацікавила автора⁴. З ініціативи Блаженнішого Святослава, Отця і Глави УГКЦ Асоціація «Сад Праведників – Гаріво» Мілана прийняла кандидатуру митрополита Андрея Шептицького для присвоєння титулу Праведника та вирішила помістити його ім'я за заслуги перед людством у **Віртуальному Саду Праведників**⁵.

Що це за сад? Коли він з'явився, де розташований?

«Сад праведників» – це поняття, яке сягає біблійного коріння. Садом праведників уважалося місце, куди прагнуть усі люди, але потрапляють лише ті, хто суворо дотримується заповідей, моральних приписів релігії. І таким місцем міг бути тільки рай. У Біблії знайдеться сотні згадок про праведників⁶. З неї випливає, що праведник – це людина, яка провадить праведне життя, справедливе, благе, правдиве, мудре, глибоко вірить і довіряє/служить Богу, дотримується його заповідей⁷. Поняття «праведник» насамперед уживається в юдаїзмі. Єврейська історія знає багатьох праведників. Першим праведником вважається Ной, якого Бог урятував через його праведність. Як про праведників ідеться в Біблії про Мойсея, Давида, Естер і багатьох інших. Є праведники (цадики) серед єврейського народу і в наш час. Вони надзвичайно шануються іудеями.

⁴ Комітет «Саду Праведників» Мілана присвоїв митрополиту Андрею Шептицькому звання Праведника. URL: http://news.ugcc.ua/announces/kom%D1%96tet_sadu_pravednik%D1%96v_m%D1%96lanu_prisvoit_mitropolitu_andreyu_sheptitskomu_zvannya_pravednika_88678.html.

⁵ Митрополиту Андрею Шептицькому в Італії присвоїли титул Праведника. URL: <https://portal.lviv.ua/news/2020/10/08/mytropolitu-andreiu-sheptytskomu-v-italii-prysvoili-tytul-pravednyka>.

⁶ Симфонія для Біблії. URL: <https://bible.by/symphony/word/15/4691/>.

Іов 17:9 <...> І праведний буде держатись дороги своєї, <...>

Пс. 36:21 <...> а праведник милує і дає, <...>

Пс. 63:11 <...> А праведний Господі і буде вдаватись до Нього, <...>

Пс. 91:13 <...> Праведник цвіте, як пальма, <...>

Пс. 140:5 <...> Як праведний вразить мене, то це милість; <...>

Притч. 10:30 <...> Повік праведний не захитається, <...>

Притч. 12:13 <...> але праведний з утиску вийде <...>

Притч. 12:26 <...> Праведник вивідає свою путь, <...>

Притч. 13:5 <...> Ненавидить праведний слово брехливе, <...>

Притч. 20:7 <...> Праведник ходить у своїй непорочності: <...>

Притч. 21:26 <...> а справедливий дає та не шкодує <...>

Притч. 28:1 <...> а справедливий безпечний, немов лев <...>

Притч. 29:7 <...> Праведний знає про право вбогих, <...>

Екл. 7:15 <...> праведник гине у праведності своїй; <...>

Сир. 16:3 <...> Краще один праведник, ніж тисяча грішників.

⁷ Симфонія для Біблії. URL: <https://bible.by/symphony/word/15/4696/>.

Пс. 36:29 <...> праведні землю, і будуть жити на ній повік <...>

Притч. 11:9 <...> але визволяються праведні <...>

Притч. 29:2 <...> Коли множаться праведні, радіє народ, <...>

Мф. 13:43 <...> Тоді праведники засяють, як сонце, <...>

Мф. 25:46 <...> а праведники в життя вічне <...>

Прем. 5:15 <...> А праведники живуть на віки.

¹ Ідеться про щорічні конференції «Філософія саду і садівництва у світовій культурі: джерела та новітні інтерпретації», які проводить Уманський національний університет садівництва. Постійним ідейним натхненником був проф. Павло Ямчук (1972–2024 рр.). Матеріали конференцій друкуються, див.: URL: <http://lib.udau.edu.ua/bitstream/123456789/7395/1/%d0%97%d0%91%d0%86%d0%a0%d0%9d%d0%98%d0%9a.%20%d0%a4%d1%96%d0%bb%d0%be%d1%81%d0%be%d1%84%d1%96%d1%8f%20%d1%81%d0%b0%d0%b4%d1%83%20-%202019.pdf>.

² Тарас В. Термін «сад» в історії ландшафтної архітектури. *Народознавчі зошити*. 2012. № 4 (106). С. 676–683.

³ У парку «Знесіння» з'явиться урбан-сад. URL: https://zaxid.net/u_parku_znesinnja_zyavitsya_urbansad_n1404434.

Але відносно недавно, у середині ХХ ст., виникло нове поняття – «праведники народів світу»⁸, яке нині існує не тільки в релігійному, але й у світському житті. Саме держава Ізраїль виступила з ініціативою створити **Сад Праведників**, утілити таким способом ідею національної пам'яті щодо тих неєвреїв, хто спас євреїв – жертв Голокосту. У 1953 р. парламент Ізраїлю Кнесет ухвалив рішення про заснування відомого нині **Національного меморіалу Катастрофи та Героїзму «Яд ва-Шем»**⁹ (Єрусалим, Ізраїль) для вшанування «Праведників народів світу» – неєвреїв, що ризикували життям, рятуючи євреїв під час Голокосту. Ці люди, неєвреїв, які дотримуються Семи законів нащадків Ноя, таким чином заслуговують на Царство Небесне і вічну пам'ять вдячного єврейського народу.

Отримати звання та відзнаку «Праведника» непросто. Особа має відповідати визначеним вимогам¹⁰, що ретельно перевіряється спеціальною комісією. Нагородна іменна медаль, почесний сертифікат і право додати своє ім'я до написаних на Стіні Честі в Саду Праведників у «Яд ва-Шемі» у Єрусалимі, що практикується нині замість висадження дерев, від чого відмовились через брак місця, – особлива честь. Рятівники або їхні найближчі родичі отримують нагороду під час спеціальної церемонії в Ізраїлі або у своїх країнах у приміщеннях Ізраїльських дипломатичних представництв. Ці церемонії проводяться у присутності місцевих урядових представників і широко висвітлюються в медіа.

Згідно із законом, «Яд ва-Шем» уповноважений «надавати почесне громадянство Праведникам народів світу на знак визнання їхніх дій, а якщо вони померли, пам'ятне громадянство держави Ізраїль». Кожний, визнаний Праведником народів світу, має право на сертифікат від «Яд ва-Шему». У разі його смерті його найближчому родичу надається право на визнання пам'ятного громадянства за померлим. Одержувачі, що вирішили жити в Ізраїлі, отримують пенсію в розмірі середньої заробітної платні, безкоштовне медичне обслуговування, а також допомогу у веденні господарства та медичному догляді.

Щороку кількість праведників світу оновлюється, а їхні імена дописуються на Стіні Честі. На 2019 р. налічується майже 27 тис. праведників у півсотні країн, серед яких «християни всіх конфесій і мусульмани, віруючі й атеїсти, чоловіки і жінки, люди всіх професій і віку, освічені, професіонали

і неписьменні селяни, багаті і бідні. Єдине, що їх об'єднує, це людяність і мужність, прагнення в жорстоких умовах терору зберегти найкращі моральні якості». Якщо точно, то на 1 січня 2022 р. зафіксовано 28 217 осіб¹¹. Найбільше таких у Польщі – 7 232, Нідерландах – 5 982, Франції – 4 206. На четвертому місці – Україна, де налічується 2 691 праведник. Усі вони поіменно згадуються на сторінці меморіалу, де можна прочитати і про інші країни, де є праведники світу, як-от: Бельгія (1 787), Литва (924), Угорщина (876), Білорусь (680). Є країни, де налічуються поодинокі випадки, але це тільки ті, які підтверджені в результаті пошуків і доказів. Реально праведників, які спасали євреїв, може бути більше. Щороку списки праведників збільшуються. У будь-якому разі праведник є «синонімом честі, людської героїзму й означає перемогу добра над силами зла», – написано на сторінці меморіалу.

За прикладом «Яд ва-Шему» у Єрусалимі європейці вирішили підтримати ідею вшанування Праведників, але тих, які спасали не тільки євреїв, але й усіх, хто потерпів у переслідуваннях за національною, релігійною чи політичною ознакою, у всіх геноцидах. Ініціатива ізраїльтян поширилась в інших країнах. Так, у 2003 р. був створений Міланський сад у парку Монте Стелла. Для координації руху за створення садів праведників світу була створена спеціальна громадська організація, Gariwo Network, яка спрямувала свою діяльність на об'єднання зусиль усіх людей, що поширюють послання Праведників. Вони закликають створювати свої власні національні, локальні сади для вшанування праведників миру. Із часом визріла ідея єдиного спільного Європейського Дня пам'яті про Праведників, присвяченого пам'яті осіб, які протистояли тоталітарним режимам і масовим злочинам у ХХ і ХХІ ст. Цього дня людство вшановує тих, хто завжди був готовий допомагати, рятувати людей, боротися за справедливість і діяти на захист правди. Ідея встановлення свята належить Комітету світового Саду Праведників (Garden of the Righteous Worldwide (далі – GARIWO)) з Італії. 10 травня 2012 р. Європейський парламент у Страсбурзі схвалив заклик GARIWO про заснування Європейського Дня праведників. Цей день відмічається щороку 6 березня – у пам'ять про смерть Моше Бейського, творця Алеї Праведників у Єрусалимі. 7 грудня 2017 р. Італія стала першою країною, яка офіційно приєдналась до відзначення на національному рівні Дня пам'яті праведників людства. Італійці, зокрема GARIWO, базуючись на концепції «Яд ва-Шему», розширили значення термінів «праведний», «праведник», включаючи чоловіків і жінок, які врятували життя в усіх геноцидах і захистили людську гідність під

⁸ Тяглий М. Праведники народів світу. *Енциклопедія історії України*. у 10 т. Київ : Наук. думка, 2011. Т. 8 : Па – Прик. С. 475.

⁹ Є біблійна версія походження назви: «Я їм дам у Своїм домі та в мурах Своїх *місце і ймення (Яд ва-Шем)*, що краще воно за синів та дочок, Я дам йому вічне ім'я, яке не понищиться!» (Ісайя, розділ 56, вірш 5).

¹⁰ Див. докл.: Там само.

¹¹ Names of Righteous by Country. URL: <https://www.yad-vashem.org/righteous/statistics.html>.

час тоталітаризму в усіх країнах світу і щодо всіх людей, усіх національностей і рас. Вибір Праведників здійснює Комітет Саду Праведників, до складу якого входять відомі особи, представники освіти, політики, культури та державного управління. Цим званням вшановують тільки померлих осіб.

Тепер День Праведників Людства відзначається в багатьох країнах світу, а не тільки в Ізраїлі чи Італії, де в Садах Праведників збираються люди для вшанування жертв і героїв геноцидів, демонструючи людяність і співчуття. Із 2014 р. цей день відзначають і в Польщі, де відкрили Сад Праведників у варшавській дільниці Муранув. Щороку у Варшаві в Європейський день пам'яті про Праведників оголошують прізвища осіб, яким присуджено звання «Праведник». Церемонія вручення відбувається в Музеї історії польських євреїв «Полін». Весною у варшавському Саді Праведників висаджують дерева, присвячені новооголошеним героям.

У зв'язку з пандемією коронавірусу багато заходів із вшанування праведників світу відклалися або перенеслися. Урочиста церемонія, присвячена початку Дня пам'яті мучеників і героїв Голокосту в Ізраїлі, у 2020 р. трансливалась онлайн.

Європейська організація вшанування праведників запропонувала всім країнам створити в усьому світі Сади Праведників за зразком саду в «Яд ва-Шемі» у Єрусалимі, де віддають шану тим, хто рятував євреїв під час Голокосту. Нині День пам'яті про Праведників має міжнародний характер.

В Україні існує традиція вшанування праведників світу. Ще в 1989 р. з ініціативи Всеукраїнської єврейської ради та фонду «Пам'ять жертв фашизму в Україні» запроваджене почесне звання «Праведник України». Його отримують жителі України, які рятували євреїв у роки Другої світової війни на території України. Усеукраїнська єврейська рада надсилає інформацію до меморіалу «Яд ва-Шем» для присвоєння звання праведника народів світу. Проте не завжди людина зі званням «Праведник України» має звання «Праведник народів світу». На це впливає складність критеріїв і процедури присудження звання меморіалом «Яд ва-Шем». У тому ж 1989 р. запроваджене звання «Праведник

Бабиного Яру» для вшанування людей, які рятували євреїв в окупованому Києві. Перше вручення відповідних дипломів відбулося в листопаді того ж року. У 2007 р. запроваджене звання «Діти Праведників» – для відзначення дітей, народжених не пізніше 1943 р., чиї батьки рятували євреїв, отже, їхнім дітям теж загрожувала смертельна небезпека. Їх нагороджують відповідними дипломами «Син Праведників» або «Донька Праведників». В Україні така церемонія вперше відбулась у вересні 1991 р.

Уже згадувалося, що звання «Праведник народів світу» отримали понад 2,5 тис. українців. Першою серед них була Марія Бабич, яка в окупованому Рівному врятувала єврейську дівчинку Іріт Осіпову. Після війни М. Бабич стала членом сім'ї Осіпових і разом із ними виїхала до Ізраїлю. Звання Праведниці народів світу було надано їй 1 травня 1962 р. Відтоді кількість тих, кому надається звання, зростає щороку.

Діяльність із пошуку та надання звання «Праведник народів світу» почалась відкрито лише після проголошення в Україні незалежності, до чого, на жаль, багато зі свідків банально не дожили. Кількість Праведників України постійно уточнюється, але йдеться про понад 3 000 осіб. 1 625 із них паралельно отримали звання Праведників народів світу. Звичайно, з різних причин далеко не всі, хто допомагав урятуватись євреям під час Голокосту, отримали бодай-якесь із цих звань.

У 2021 р. Україна вперше на державному рівні вшановувала пам'ять тих людей, які, ризикуючи життям, рятували євреїв у роки Другої світової війни. Відповідні нормативні документи про відзначення цієї дати ухвалили Верховна Рада, Президент України. Цьогоріч, 14 травня 2024 р., Україна також відзначила День пам'яті українців, які рятували євреїв під час Другої світової війни.

Досвід меморіалу «Яд ва-Шем»¹², Музею історії польських євреїв «Полін» із їхнім проектом «Польські Праведники – відновлення пам'яті»¹³, Національного музею історії України у Другій світовій війні із проектом «Портрети.UA»¹⁴, Українського інституту вивчення Голокосту «Ткума», які підготували довідник «Праведники народів світу»¹⁵, має стати надбанням українців, щоб гідно пам'ятати свою історію, своїх героїв.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN. URL: www.sprawiedliwi.org.pl.

The Righteous Among the Nations. URL: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/righteous-among-the-nations>.

The Righteous Among the Nations. URL: <https://www.yadvashem.org/righteous.html>.

¹² URL: www.yadvashem.org/righteous.html.

¹³ URL: <https://sprawiedliwi.org.pl/pl>.

¹⁴ URL: <https://xn--elagqdganc.com.ua/>.

¹⁵ URL: http://www.tkuma.dp.ua/images/public_download/2016_dovidnik_pravedniki_for_inet.pdf.

Національний музей історії України у Другій світовій війні. Проект «Портрети.UA». URL: <https://xn--elagqdganc.com.ua/>.

Праведники народів світу: довідник / за ред. І. Щупака. Дніпро : Український інститут вивчення Голокосту «Ткума», 2016.

Праведники народів мира – по странам и национальной принадлежности спасителей Статистика на 1 января 2022 г. URL: <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/statistics.html>.

Праведники народів мира. Праведники України. Спасителі : Николаев. обл. : справочник / ред.-сост. : Н. Сугацкая и др. ; Николаев. о-во єврейс. культури. Николаев : Шамрай П.Н., 2016. С. 676–683.

Тарас В. Термін «сад» в історії ландшафтної архітектури. *Народознавчі зошити*. 2012. № 4 (106).

Тяглий М. Праведники народів світу. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. Київ : Наук. думка, 2011. Т. 8 : Па – Прик. С. 475.

REFERENCES

Muzeum Historii Żydów Polskich POLIN. www.sprawiedliwi.org.pl.

The Righteous Among the Nations. <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/righteous-among-the-nations>.

The Righteous Among the Nations. <https://www.yadvashem.org/righteous.html>.

National Museum of the History of Ukraine in the Second World War. Project "Portrety.UA". <https://xn--elagqdganc.com.ua/>.

Righteous among the nations of the world: Handbook / Ed. I. Shchupaka. Dnipro: Ukrainian Institute of Holocaust Studies "Tkuma", 2016.

Righteous among the nations of the world – by country and nationality of the saviors. Statistics for January 1, 2022. <https://www.yadvashem.org/ru/righteous/statistics.html>.

Righteous people of the world. The Righteous of Ukraine. Saviors: Mykolaiv. region Directory / co-editor: N. Sugatskaya and others; Nikolaev. Island of Yevry's cultures Mykolaiv: P.N. Shamrai, 2016.

Taras V. The term "SAD" in the history of landscape architecture. Folk-lore notebooks. 2012, № 4 (106). P. 676–683.

Tyagly M. Righteous people of the world. Encyclopedia of the history of Ukraine: in the 10th volume. K.: Nauk. dumka, 2011. Vol. 8 : Pa – Pryk. P. 475.